

יז

זמן אכילת קרבן הפסח במהלך ליל הסדר

מבוא

- א. משנה ותוספתא – קרבן פסח בליל הסדר
- ב. מצה אחרונה מצת חובה – מקביל לקרבן פסח שבסוף הסדר
 1. אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן
 2. אין מפטירין אחר המצה אפיקומן
- ג. קרבן פסח על השובע בתחילת הסעודה, ובסוף הסעודה לשימור הטעם
 1. ובאחרונה אוכל מבשר הפסח... שאכילתן היא המצוה
 2. אכילת הקרבנות על השובע
 3. גומר עליו את ההלל
- ד. קרבן הפסח לפני הסעודה, וכזית לאחר הסעודה על השובע
- ה. זמנים שונים לאכילת קרבן פסח

מבוא

באיזה שלב בליל הסדר היו אוכלים את קרבן הפסח? בדברי התנאים והאמוראים אין תשובה ברורה לכך, וכנראה שגם אין מסורת ברורה בעניין זה. להלן נציע את האמור במשנה ובתוספתא (מסכת פסחים פרק עשירי), העוסקות במבנה ליל הסדר, ומשם נעמוד על דברי הראשונים שהציעו הצעות שונות ביחס למבנה הסדר ואכילת קרבן הפסח בזמן המקדש, ובזיקתם לכתוב במשנה ובתוספתא ובמקורות התנאיים.

א. משנה ותוספתא – קרבן פסח בליל הסדר

המשנה בפסחים פרק י עוסקת בסדר ליל הסדר, וכוללת התייחסויות לליל הסדר בזמן המקדש ולליל הסדר שלאחר החורבן.¹ כך במשנה ג:

הביאו לפניו, מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת. הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין, אף על פי שאין חרוסת מצוה. רבי אליעזר בר צדוק אומר: מצוה. ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח.²

1. על מבנה הפרק במשנה, ראה: יוסף תבורי, "מקומה של הסעודה במסגרת ליל הסדר", פסח דורות, עמ' 70-78.

2. משנה זו מופיעה בצורה דומה גם בתוספתא פסחים י, ט.

ניכר שהמשנה נאמרה לאחר החורבן, הן בשל האמירה המסיימת שבזמן המקדש היו מביאים גם את הקרבן, וכן מהאזכור שהיו מביאים שני תבשילין, שלפי עמדה אחת של רב יוסף עניינם הוא "אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה" (פסחים קיד ע"ב). יש לשים לב שהביאו לפניו את התבשילים בשלב זה, אך לא נאמר שהיו אוכלים את הקרבן בשלב זה.

מבטה של המשנה הבאה, משנה ד, מופנה לזמן הבית:

מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו, ואם אין דעת בבן אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?
שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה הלילה הזה כולו מצה?
שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות הלילה הזה מרור?
שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי?
שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת הלילה הזה שתי פעמים?
ולפי דעתו של בן אביו מלמדו. מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מ"ארמי אובד אבי" עד שיגמור כל הפרשה כולה.

הקושיה המנגידה בין בשר הפסח הצלוי לבין הבשרים האחרים ביתר לילות השנה מלמדת על כך ששאלה זו נשאלה בזמן הבית. יש מקום לפרש שכבר בשלב זה היו אוכלים את הקרבן, ולכן באה כאן השאלה מדוע בלילה זה הבשר צריך להיות צלוי. במשנה ה מובאים דברי רבן גמליאל שהסביר את טעמיהם של מצוות האכילה:

רבן גמליאל היה אומר: כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן; פסח, מצה ומרור. פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים, מצה על שום שנגאלו אבותינו במצרים, מרור על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים.

יתכן שהנמקה זו הייתה נאמרת לאחר שאכלו את הקרבן. אמירתו של רבן גמליאל כפי שהיא מופיעה במשנה נאמרה בזמן הבית בו חי ופעל: "פסח על שום ש..." בעוד שבהגדות של פסח שבידינו, כיום לאחר החורבן, אנו אומרים בשמו של רבן גמליאל: "פסח, שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית המקדש היה קיים, על שום מה?". רבן גמליאל ראה את הבית השני בבנינו, ויתכן שגם לאחר חורבן הבית הקריבו קרבן פסח כל עוד המזבח היה קיים.³ יש להבין אם דברי רבן גמליאל "לא יצא ידי חובתו" מתכוונים לכך שלא יצא ידי חובת ההגדה, או שלא יצא ידי חובת האכילה.⁴

3. ראה במאמרי: "הגדה או קרבן בליל הסדר שאחר החורבן", מועדי יהודה וישראל, עמ' 401-414.

4. כך פירש הרמב"ן במלחמות ה', ברכות דף ב ע"א מדפי הרי"ף.

האמירה הקצרה "פסח מצה ומרור", למול ההנחיה "כל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח", יתכן ומלמדת על מצבים שונים. בזמן שבית המקדש היה קיים לא היה זמן רב לעסוק בסיפור יציאת מצרים, ולכן אמר רבן גמליאל שניתן להסתפק באמירה תמציתית וקצרה מאד שאותה חייבים לומר. יש לומר את הפסוקים של "ארמי אובד אבי" שהם תמצית סיפור יציאת מצרים, וככל שניתן לדרוש בפסוקים אלה (הן מבחינת הזמן והן מבחינת הידע או העומק של המספרים) הרי זה משובח, ובנוסף יש לומר מה טעמם של שלושת מצוות האכילה בלילה הזה, כחלק ממצוות הסיפור או אף ממצוות האכילה. כמובן, אם יש פנאי יש להרבות ולדרוש בסיפור יציאת מצרים.

המשך המשנה (משניות ה-ו), העוסק בסיום חלק המגיד, נאמר לאחר החורבן:

...לפיכך אנחנו חייבין להודות, להלל, לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו הוציאנו מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה ונאמר לפניו הללויה.

עד היכן הוא אומר?

בית שמאי אומרים: עד אם הבנים שמחה,

ובית הלל אומרים: עד חלמיש למעינו מים. וחותם בגאולה.

רבי טרפון אומר: אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים, ולא היה חותם. רבי עקיבא אומר: כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים כו' עד ברוך אתה ה' גאל ישראל.

דברי ר' עקיבא נאמרו לאחר החורבן, ובהם צפייה לבניין המקדש, לחידוש העבודה ולאכילה מהזבחים ומהפסחים.

משנה ז, עוסקת בשתיית כוס שלישית וכוס רביעית:

מזגו לו כוס שלישי, מברך על מזונו.

רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר.

בין הכוסות הללו אם רוצה לשתות ישתה, בין שלישי לרביעי לא ישתה.

בין כוס שני לשלישי הוא זמן הסעודה, ולכן מותר לשתות בין הכוסות הללו. הכוס השלישית היא על ברכת המזון, והכוס הרביעית: "גומר עליו את ההלל". על מי גומרים את ההלל? מדוע יש לומר הלל על הכוס הרביעית? התשובה היא שההלל נאמר על קרבן הפסח, כאמור במשנה (פסחים ט, ג):

מה בין פסח הראשון לשני? ... הראשון טעון הלל באכילתו, והשני אינו טעון הלל באכילתו.

בשלב זה אוכלים מקרבן הפסח, ולכן אומרים את ההלל. על פי זה, משנה ז עוסקת גם היא בזמן הבית. גם המשניות האחרונות, המסיימות את הפרק (משניות ח-ט), עוסקות בזמן שהמקדש קיים, והן עוסקות באכילת קרבן הפסח:

ואין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. ישנו מקצתן יאכלו, כולן לא יאכלו. ר' יוסי אומר: נתנמנו יאכלו, נרדמו לא יאכלו. הפסח אחר חצות מטמא את הידים, הפגול והנותר מטמאין את הידים. בירך ברכת הפסח פטר את של זבח, בירך את של זבח לא פטר את של פסח, דברי רבי ישמעאל. ר' עקיבא אומר: לא זו פוטרת זו ולא זו פוטרת זו.

"אפיקומן" היא מילה יוונית, שמשמעותה המנה האחרונה שהיו נוהגים לאכול בסיום הסעודה. "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" פירושו שאין לאכול מנה נוספת לאחר אכילת בשר קרבן הפסח.⁵ במשך הזמן קיבלה המצה האחרונה את השם "אפיקומן", על אף שבמקור המנה שבסוף הסעודה היא הנקראת אפיקומן.⁶ המשנה עוסקת בקרבן פסח ובקרבן חגיגה, ולא מזכירה כלל את אכילת המצה והמרור. אין זאת אלא מפני שבזמן המקדש המצווה העיקרית הייתה באכילת הקרבן, והמצה והמרור היו טפלים לה: "על מצות ומרורים יאכלוהו" (במדבר ט, יא).⁷

ב. מצה אחרונה מצת חובה – מקביל לקרבן פסח שבסוף הסדר

1. אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן

כאמור, את קרבן הפסח היו אוכלים בסוף הסעודה, ולאחריו לא היו אוכלים דבר. האם אז מקיימים את מצוות אכילת קרבן פסח, או שמדובר על אכילה נוספת שאיננה עיקר המצווה, ומצוות אכילת הפסח הייתה מתקיימת בשלב אחר? על בסיס המשנה האומרת ש"אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", מקשרת הגמרא בפסחים פה ע"ב-פו ע"א, בין אכילת קרבן הפסח, לבין אמירת ההלל בסוף הסדר:

5. בתוספתא פסחים (ליברמן) י, יא נאמר: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן כגון אגוזין תמרים וקליות". בגמ' בפסחים קיט ע"ב ישנן הצעות נוספות לקינוחים ולמנות אחרונות בהם נהגו לסיים סעודות.
6. רש"י, בשו"ת סימן שד, מכנה את המצה האחרונה "מצת אפיקומן". כך הסביר זאת אחריו, הרב אליעזר בן יואל הלוי, הראב"ה (ח"ב – מסכת פסחים, סימן תקכה ד"ה ושוב אוכלין): "ואחר גמר סעודה מוציאין חצי מצה השמורה לכך. וקורין אותה אפיקומן על שם שאסור לאכול אחריה שום דבר ולא מיני מתיקה שרגילין לאכול בקינוח סעודה. ואין לומר אפיקו מיני מאכל אלא נפטר מן הסעודה". מקורות נוספים, ראה עוד: הרב משה הררי, מקראי קדש – הלכות ליל הסדר, עמ' 497-498.
7. ראה בהרחבה ברמב"ם בספר המצוות מצווה נו.

והאמר רב משום רבי חייא: כזיתא פסחא והלילא פקע איגרא. מאי לאו דאכלי באיגרא ואמרי באיגרא? לא, דאכלי בארעא ואמרי באיגרא. איני? והתנן: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, ואמר רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה! לא קשיא: כאן בשעת אכילה, כאן שלא בשעת אכילה.

הגמרא מתארת כיצד היו אוכלים כזית מקרבן פסח ועולים לגגות לומר את ההלל, עד שהיה נדמה שהגג נבקע מרוב המולת ההמון. כך פירש שם רש"י:

הלילא פקע איגרא – לקול המולת ההמון מההלל, דומין כאילו הגגין מתבקעים, שהיו אומרים ההלל על הפסח, כדתנן לקמן (צה ע"א): הראשון טעון הלל על אכילתו.

על שאלת הגמרא איך יתכן שאוכלים את הקרבן במקום אחד ואומרים את ההלל במקום אחר, והלא יש חשש שיעברו מחבורה לחבורה (שלדעת רב חשש זה הוא הטעם לכך שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן), השיבה הגמרא שאכן בשעת האכילה אסור לעבור מחבורה לחבורה, אבל לאחר סיום האכילה, בעת שאומרים את ההלל מותר להתערב עם חבורות אחרות. את דברי המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" המובאת בגמרא פירש שם רש"י:

אין מפטירין – כשהגיע זמנו להפטר מן הסעודה, דהיינו אחר הפסח שהוא נאכל באחרונה על השבע, שכן חובת כל הקרבנות, כדקיימא לן (סוטה טו ע"א): "למשחה – לגדולה, כדרך שהמלכים אוכלין", אין נפטירין על ידי אפיקומן.⁸

קרבן הפסח נאכל באחרונה על השובע, ומכאן שזמן אכילת קרבן פסח הוא בסוף הסעודה, כפי שנראה מסדר המשניות המתארות את סדר אכילת קרבן פסח (משנה פסחים י, ה-ט).

2. אין מפטירין אחר המצה אפיקומן

כאמור, המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" עוסקת באכילת קרבן פסח, ועל פי דברי רש"י מכאן שאכילת החובה של קרבן פסח היא בסוף הסעודה. בגמרא (פסחים קיט ע"ב-ק ע"א) יש מסורות שונות בעניין בשמו של רב יהודה בשם שמואל אם עיקרון זה חל לאחר החורבן, גם על המצה הנאכלת בסוף הסעודה:

8. כך מפרש רש"י גם בפסחים מ ע"א ד"ה באחרונה: "היא מצות אכילתה, שעם הפסח היא חובת אכילתה, דכתיב קרא: 'על מצות ומרורים יאכלוהו', ופסח נאכל על השובע, כדתנן: 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'".

אמר רב יהודה אמר שמואל: אין מפטירין אחר מצה אפיקומן... מר זוטרא מתני הכי: אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: מפטירין אחר המצה אפיקומן.

פרשני התלמוד הסבירו את דברי שמואל שאין מפטירין אחר המצה הנאכלת באחרונה מיני מתיקה וכד' (=אפיקומן). מדבריהם ניתן ללמוד כיצד הם הבינו את מבנה ליל הסדר בזמן המקדש. רש"י הסביר כך:

אין מפטירין אחר מצה אפיקומן – שצריך לאכול מצה בגמר הסעודה זכר למצה הנאכלת עם הפסח. וזו היא מצה הבצועה שאנו אוכלין באחרונה לשם חובת מצה אותה שלאחר אכילה.

דברים דומים כתב גם הרשב"ם שם:

אין מפטירין אחר המצה אפיקומן – שצריך לאכול מצה בגמר סעודתו זכר למצה הנאכלת עם הפסח בכריכה, וזו היא מצה הבצועה שאנו אוכלין באחרונה לשם חובה... ובמצה בזמן הזה מיירי דליכא פסח בהדה, דאי בזמן דאיכא פסח, הא בהדיא תנן אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן והיינו אחר פסח ומצה הנאכלת עמו.

המצה הנאכלת באחרונה היא זכר למצה שהייתה נאכלת עם הפסח בכריכה, ומכאן שהיו אוכלים את הקרבן בסוף הסעודה, וכך גם היה נשמר טעם הקרבן.⁹ המאירי (פסחים שם) הסביר, שעל פי שתי המסורות בשמו של רב יהודה אמר שמואל מוסכם שהפסח היה נאכל באחרונה. הדיון הוא האם יש להקביל לחלוטין את אכילת המצה באחרונה למה שהיה עם קרבן פסח, מאחר:

שהפסח צריך לאכול על השובע להיות כל אכילה שאחריה אכילה גסה ואם יאכל אחריו נראה כאילו לא אכלו על השובע. ומצה אינה צריכה ליאכל על השובע. ורב יוסף אמרה אף במצה עצמה, ונראה טעמו שהטעם אינו אלא שלא ישכח סדרו, ואף במצה ראוי לחוש או שמא מצה באחרונה זכר לפסח היא ונגררת בחקות הפסח.

על הסברו של הרשב"ם הקשה הרא"ש (פסחים י, לד):

9. כך פירש גם סידור רש"י סימנים שפא ושצא; איסור והיתר לרש"י סימן לו; מחזור ויטרי, עמ' 285; ספר המנהיג הלכות פסח סימן פו; המאירי פסחים סט ע"ב; מרדכי מסכת פסחים הסדר בקצרה רמז תריא; ספר שבולי הלקט סדר פסח סימן ריח בשם רבנו קלונימוס; טור ושולחן ערוך סימן תעה, ועוד.

ולפי זה היה נראה שצריך לאכול עמה מרור וחרוסת, כיון שהיא זכר מצה הנאכלת עם הפסח בכריכה ועליהן היה ראוי לברך [על] אכילת מצה, אלא שכבר מילא כריסו ממנה. ואם כן צריך לעשות כמו בזמן המקדש שהיו אוכלין הכל ביחד הלל וסיעתו, ואף לרבנן מצוה לאוכלו ביחד. אמנם תמיהני למה עושין כריכה בתחילה, יספיק בכריכה אחרונה זכר למקדש? הלכך נראה לי דאותה מצה אינה לשם חובה אלא אוכלין אותה זכר לפסח שהיה נאכל על השובע באחרונה, ולפי שהוא זכר לפסח יש ליתן לה דין הפסח שלא לאכול אחריה. ואין צריך עמה מרור וחרוסת.

לדברי הרא"ש המצה האחרונה היא רק זכר לקרבן שנאכל בסוף ולא לזכר המצה שנאכלה עימו, ולכן אין צריך לאכול עמה גם מרור.¹⁰ מכל מקום, גם לפי הרא"ש יוצא שבזמן המקדש היו אוכלים את קרבן הפסח על השובע בסוף הסעודה. כך סיכם זאת הרב שניאור זלמן מלאדי (שו"ע הרב, אורח חיים סימן תעז סעיף א):

בזמן שבית המקדש היה קיים היו אוכלין הפסח בסוף כל הסעודה כדי שיהיה נאכל על השובע, דהיינו שהפסח יהא גמר כל השביעה כדי שיהיו נהנין באכילתו ותחשב להם.

על פי שיטה זו היו אוכלים מצה בתחילת הסעודה שהיא מצת רשות, אחר כך היו אוכלים סעודה, ולבסוף היו אוכלים את קרבן הפסח יחד עם מצה ומרור.¹¹ הצעה מרחיקת לכת עוד יותר מופיעה במרדכי בשמו של המהר"ם מרוטנבורג (מרדכי, פסחים, הסדר בקצרה רמז תריא):

היה נראה לרבינו מאיר שבזמן שבהמ"ק קיים היו עושין כל הסדר אחר הסעודה ולא היו אוכלין מצת מצוה אלא לאחר שמלאו כריסן מקמח ובצקת ושאר דברים. אבל אנו שכל סעודתינו ממצת מצוה כיון שאנו מתחילין בהלכותיה אנו עושין מצותיה זו אחר זו בלא הפסקה. אמנם זכר לפסח אוכלין האפיקומן בסוף כל אכילה.

10. בשל מחלוקת הרשב"ם והרא"ש נוצר המנהג לאכול שני כזיתים מצת אפיקומן: זכר למצה הנאכלת עם הקרבן, וזכר לקרבן הפסח בעצמו. ראה במאמרי: "מנהג אכילת אפיקומן בשיעור שני כזיתים לאחר החורבן", מועדי יהודה וישראל, עמ' 460-467.

11. הרב יעקב בצלאל ז'ולטי ("בהלכות סדר ליל פסח", משנת יעבץ, אורח חיים סימן יח, ה) כתב, שלשיטה זו אין לדבר מהברכה על אכילת המצה עד לאחר אכילת האפיקומן אלא בדברים שהם לצורך קיום מצוות מצה. הרב יוסף דב סלוביצ'יק (זמן חירותינו, עמ' 88) העיד שמסיבה זו לא היה הרב חיים מברסק מדבר דבר שאינו מעניינו של הסדר משעת אכילת המצה עד לאחר אכילת האפיקומן.

לדבריו היו אוכלים בסעודה מאכלים אחרים, אך לא מצה שאותה היו שומרים לסוף הסדר. בהמשך כתב המרדכי שבתחילת הסעודה היו אוכלים מצה עשירה, ורק בסוף היו אוכלים מצה מרור וקרבן פסח. אמנם המהר"ם עצמו ולא כתב שכך היה בודאות, אלא שכך נראה לו שהיה הסדר בזמן המקדש.

לסיכום, על פי שיטה זו המופיעה אצל ראשונים רבים, כשהביאו את "גופו של הפסח" בתחילת הסדר לא היו אוכלים אותו. מדברי המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", יש ללמוד שהיו אוכלים את קרבן הפסח בסוף הסדר, מפני שהיו צריכים לאכול אותו על השובע.¹² לכן, כך גם נהוג לאחר החורבן ביחס למצה, שנאכלת באחרונה כזכר לקרבן הפסח למצה שהייתה נאכלת בכריכה עם הקרבן. לאחר מכן היו גם אומרים על הקרבן את ההלל, במסגרת הכוס הרביעית.¹³

ג. קרבן פסח על השובע בתחילת הסעודה, ובסוף הסעודה לשימור הטעם

1. ובאחרונה אוכל מבשר הפסח... שאכילתן היא המצוה

הרמב"ם עסק בהלכות ליל הסדר בפרקים ז-ח שבהלכות חמץ ומצה. בפרק ז הסביר הרמב"ם את העקרונות וההלכות של ליל הסדר, ובפרק ח הציג את מהלך הסדר. הצגת הדברים המרכזית מתייחסת לזמן שבית המקדש קיים, ובמקום שההתנהלות משתנה בעקבות חורבן בית המקדש ציין הרמב"ם מה יש לעשות בזמן הזה. עם סיום חלק המגיד, ולאחר שתית הכוס השני, כתב הרמב"ם (שם ה, ו-ט):

12. הקושי הוא מה היו עושים באשר לברכת המצוות על המצה אותה אוכלים בתחילת הסעודה (אם אין מסכימים עם הצעת המהר"ם). ראשונים כתבו שהיו מברכים על המצה בתחילת הסעודה המוציא ועל אכילת מצה, כדי שלא ייווצר מצב שאדם כבר אכל מצה ומילא כרסו ממנה ללא ברכה, ואחר כך בעת קיום מצוות החובה לא יברך (רש"י ורשב"ם פסחים קיט ע"ב ד"ה אין מפטירין). אלא שאם כך, כיצד יתכן שאדם יברך ברכת המצוות על מצווה שהוא מקיים אותה לאחר זמן? שאלה דומה נשאלה על אדם שיש לו מרור בלבד – לשיטת רב חסדא הוא אוכל את המרור לכרפס ומברך עליו אדמה ועל אכילת מרור, למרות שיקיים את מצוות אכילת המרור רק לאחר הטיבול השני. התשובה היא שיש לכך תקדים: "מידי דהוה אברכת שופר דמברך אתקיעות דשייבה ומועלת ברכה לתקיעות שבעמידה, שהם עיקר ונעשית על סדר ברכות" (תוס' פסחים קטו ע"א ד"ה מתקיף. ראה גם בתוס' פסחים קכ ע"א ד"ה באחרונה). בדברי התוספות הללו עסקו: הנצי"ב, העמק שאלה קנד, ב; חזון איש אורח חיים סי' קכד עמ' ריג, ועוד. רבי יצחק, אור זרוע (הלכות פסחים סימן רלב) כתב בשם הרב יעקב מקורביל הקדוש זצ"ל שמצינו כגון זה בקריאת שמע: "דאותה שאינה חובה אנו מברכין שתיים לפניה ושתיים לאחריה, ואותה שהיא חובה אין אנו מברכין לשיטת רש"י, שקריאת שמע שעל גבי המיטה היא עיקר".

13. בעניין ההלל שהיו אומרים בעת אכילת הקרבן נעסוק לקמן בפרק ד, שם נעסוק בעיקר בשיטת הרמב"ם. הסברנו את דברי הרמב"ם תואמים גם את דברי הראשונים האחרים.

ואחר כך מברך על נטילת ידים... ולוקח שני ריקין, חולק אחד מהן ומניח פרוס לתוך שלם ומברך "המוציא לחם מן הארץ"... ואחר כך כורך מצה ומרור כאחד ומטבל בחרוסת ומברך: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציונו על אכילת מצה ומרורים", ואוכלן. ואם אכל מצה בפני עצמה ומרור בפני עצמו, מברך על זה בפני עצמו ועל זה בפני עצמו.

ואחר כך מברך: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציונו על אכילת הזבח", ואוכל מבשר חגיגת ארבעה עשר תחלה. ומברך: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציונו על אכילת הפסח", ואוכל מגופו של פסח. ולא ברכת הפסח פוטרת של זבח, ולא של זבח פוטרת של פסח.

בזמן הזה שאין שם קרבן, אחר שמברך "המוציא לחם" חוזר ומברך "על אכילת מצה", ומטבל מצה בחרוסת ואוכל. וחוזר ומברך "על אכילת מרור" ומטבל מרור בחרוסת ואוכל, ולא ישהה אותו בחרוסת שמא יבטל טעמו, וזו מצוה מדברי סופרים. וחוזר וכורך מצה ומרור ומטבל בחרוסת ואוכלן בלא ברכה זכר למקדש.

ואחר כך נמשך בסעודה ואוכל כל מה שהוא רוצה לאכול ושותה כל מה שהוא רוצה לשתות. ובאחרונה אוכל מבשר הפסח אפילו כזית ואינו טועם אחריו כלל, ובזמן הזה אוכל כזית מצה ואינו טועם אחריה כלום, כדי שיהיה הפסק סעודתו וטעם בשר הפסח או המצה בפיו, שאכילתה היא המצוה.

לפי הרמב"ם אוכלים פעמיים מקרבן הפסח. הפעם הראשונה היא מיד בתחילת הסעודה, כשמברכים על קרבן החגיגה ואוכלים אותו ומיד אחר כך מברכים ואוכלים מקרבן הפסח. אמנם במשנה בפסחים (י, ט) מופיעות הברכות בסוף הפרק, ומכאן הוכחה לכאורה שמצוות אכילת הקרבן היא בסוף הסעודה, אך הרמב"ם פירש אחרת. לדבריו, מהמשנה יש ללמוד את נוסח הברכות ועל מה חלה כל ברכה, אך אין היא מלמדת על הזמן בו יש לאכול את הקרבן, ואין מטרתה לתאר את הסדר הכרונולוגי של הסעודה. שכן אם המשנה הייתה באה לתאר את הפעולות לפי סדר קיומן, היא הייתה צריכה להופיע לפני המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" (שם י, ז). מכאן, שמיקום המשנה העוסקת בנוסח ברכות קרבן פסח וקרבן חגיגה איננו קשור לסדר האכילה בליל הסדר. מכל מקום, לפי הרמב"ם, אחר האכילה הראשונה של קרבן הפסח, יחד עם המצה והמרור, אכלו את סעודת החג. הפעם השניה בה אוכלים מקרבן הפסח היא בסוף הסעודה, ולאחר שאוכלים בה "אפילו כזית" מקרבן הפסח אין לאכול כלום בשל הקביעה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". על אכילה זו אין צורך לברך "על אכילת

הפסח", מכיון שהיא איננה עיקר המצווה אלא תקנת חכמים שנועדה להשאיר ולשמר את טעם הקרבן בפה.¹⁴

במשפט "וטעם בשר הפסח או המצה בפיו שאכילתן היא המצוה", בו סיים הרמב"ם את דבריו, אין כוונתו לומר ששלב זה של הסעודה הוא הזמן בו יש לאכול קרבן פסח. אם זמן אכילת הפסח היה בשלב זה, היה צריך לאכול לפניו את קרבן החגיגה, אך הרמב"ם כתב שאת קרבן החגיגה אוכלים בתחילת הסעודה. בנוסף, הרמב"ם כתב שבפעם השנייה יש לאכול "מבשר הפסח אפילו כזית". אם כאן השלב בו מקיימים את המצווה העיקרית של אכילת קרבן פסח, היה צריך הרמב"ם לכתוב שיש לאכול כזית, או לפחות כזית, ולא לכתוב "אפילו כזית". לפיכך, יש לפרש שכוונתו היא שכעת עם סיום האכילה יש לאכול מקרבן הפסח פעם שנייה, ומותר לאכול איזו כמות שרוצים, ואפילו כמות גדולה יחסית למה שנדרש על מנת לשמר את טעם הקרבן. העיקר באכילה זו הוא שהאדם יסיים את הסעודה עם טעם קרבן הפסח בפיו. "שאכילתן היא המצוה" לא בשלב הזה של הערב אלא באופן כללי – מצוות האכילה העיקרית בלילה הזה היא קרבן פסח. אותו דבר נוהג לאחר החורבן ביחס למצה – אכילת המצה פעם נוספת לאחר סיום הסעודה נועדה להשאיר טעם מצה בפה, כי לאחר החורבן מצוות האכילה המרכזית מהתורה היא אכילת המצה.¹⁵

2. אכילת הקרבנות על השובע

את קרבן הפסח יש לאכול על השובע כאמור במדרש ההלכה מכילתא דרבי ישמעאל (בא – מס' דפסחא פרשה ו):

"על מצות ומרורים יאכלוהו" (במדבר ט, יא), מכאן אמרו: הפסח נאכל אכילת שבע, ואין מצה ומרור נאכלים אכילת שבע.¹⁶

14. הרמב"ם במורה נבוכים (ג, מג) נימק מדוע ציורה התורה לאכול מצה שבעה ימים ולא הסתפקה ביום אחד: "אכילת מצה אילו היה יום אחד לא היינו מרגישים בו ולא היה מתבאר ענינו, כי הרבה פעמים יאכל האדם מין אחד מן המאכלים שני ימים או שלשה, ואמנם יתבאר ענינו ויתפרסם בהתמיד אכילתו היקף שלם". גם את תקנת חכמים להישאר עם טעם הקרבן בפה בליל הסדר יש לראות באותו הקשר: שינוי בהרגלי האכילה והמשכיות באכילת הקרבן באמצעות שימור טעמה.

15. דברינו בהבנת שיטת הרמב"ם נוגדים למה שכתב הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, אורח חיים סי' תעז, א-ב), שזיהה את שיטת הרמב"ם עם שיטת רש"י, הרשב"ם ותוס'. בדרכו של ערוך השולחן הלך גם הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, "בהלכות סדר ליל פסח", משנת יעבץ, אורח חיים סימן יח, ה. גם הרב יוסף דב סולוביצ'יק (זמן חירותינו, עמ' 87-90) פירש שעיקר זמן אכילת קרבן הפסח לדעת הרמב"ם הוא בסוף הסעודה.

16. מובא גם ברמב"ם בספר המצוות, מצוות עשה נו.

אם מקיימים את מצוות אכילת קרבן הפסח בתחילת הסדר ורק אחר כך אוכלים את סעודת החג, כיצד ניתן לומר שקרבן הפסח נאכל על השובע? כתב הרמב"ם (הל' קרבן פסח ת, ג):

מצוה מן המובחר לאכול בשר הפסח אכילת שובע. לפיכך אם הקריב שלמי חגיגה בארבעה עשר, אוכל מהן תחילה ואחר כך אוכל בשר הפסח כדי לשובע ממנו. ואם לא אכל אלא כזית יצא ידי חובתו.

המושג 'אכילת שובע' הוא יחסי. אין הכוונה שלאחר שאדם אכל מקרבן החגיגה ומקרבן הפסח הוא יהיה שבע עד כדי כך שהוא לא יהיה מסוגל לאכול אחר כך כלום. המטרה היא שהוא יוגדר כמי ששבע מאכילת בשר קרבן פסח. לכן יש לאכול קודם מבשר קרבן החגיגה ללא כל מגבלה של כמות, ואת האכילה האחרונה לפני שיהיה שבע מאכילת בשר קרבנות, יש לאכול מבשר קרבן הפסח. אדם אוכל בארוחה מאכלים שונים, וכשהוא שבע מאכילת מאכל מסוים הוא יכול עדיין לרצות לאכול מאכלים אחרים.¹⁷ בשר קרבן הפסח הנאכל לפני הסעודה הוא האכילה האחרונה של בשר קרבן,¹⁸ ולכן כתב הרמב"ם שמספיק שהאכילה האחרונה ממנו תהיה בכמות של כזית. כשאין קרבן חגיגה יש לאכול מקרבן הפסח לשובע, וסביר להניח שהכמות תהיה גדולה יותר.¹⁹

הרמב"ם כתב שמצווה מן המובחר לאכול על השובע, אך אין חובה לעשות כן. מסיבה זו, גם את קרבן החגיגה אותו היו מקריבים על מנת שקרבן הפסח יאכל על

17. הרי"ד סולוביצ'יק (הגדה של פסח-שיח הגרי"ד, עמ' פ) הבין מכך שמסדר סדר הסימנים של ליל הסדר סבר גם כן כמו הרמב"ם שהיו אוכלים פעמיים מקרבן פסח, מכך שחלק מסימני הסדר הוא "שולחן עורך". סימן זה לכאורה מיותר מאחר שאינו מיוחד לליל הסדר כי כך עושים בכל ערב יום טוב. אלא שיש כאן דין ייחודי לליל הסדר שיש לאכול סעודה רגילה למרות שכבר אכל מהקרבן והיה מקום לחשוב שיהיה אסור לאכול אחר כך, וכפי מה שכתב הרמב"ם ש"אוכל מה שהוא רוצה לאכול" למרות שאכל כבר מקרבן הפסח. אמנם לדברינו אין הכרח בדבר שכן סדר הסימנים נועד ללמד על סדר הלילה כדי שאנשים ידעו מה סדר הדברים. גם "רחצה" ו"ברך" אינם ייחודיים רק לליל הסדר. כאמור, המושג 'לשובע' בדברי הרמב"ם הוא יחסי, ולכן מותר לאכול אחר כך מה שרוצים.

18. הנצי"ב (מרומי שדה פסחים קטז ע"ב; העמק שאלה קנד, ב) העיר שלדברי הרמב"ם קרבן הפסח נאכל בתחילת הסעודה, ואכילת קרבן החגיגה לפניו אינה בשביל שאכילתו תהיה על השובע אלא מפני הכלל "תדיר ושאינו תדיר קודם". דברים דומים כתב גם הצ"ח פסחים קכ ע"א. הרב שמואל ואזנר ("בדין אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", מבקשי תורה – מסכת פסחים, ירושלים תש"ס, עמ' תעה-תפ) העיר על כך שלשיטת הרמב"ם הקדמת קרבן חגיגה לקרבן פסח היא בשל הצורך לאכול את קרבן פסח לשובע. בנוסף העיר הנצי"ב במרומי שדה (פסחים קיט ע"ב) עוד הערות בעקבות מחלוקת רש"י והרשב"ם מול הרמב"ם.

19. עוד בהגדרת אכילת קרבן פסח על השובע, ראה במאמרי: "אכילת שובע בקרבן פסח", בספר זה (מאמר טז).

השובע לא היו מקריבים בכל שנה. כך פסק הרמב"ם (הל' קרבן פסח י', יב-יג על פי המשנה בפסחים ו, ג):

אימתי מביאין עמו חגיגה זו? בזמן שהוא בא בחול ובטהרה ובמועט. אבל אם חל יום ארבעה עשר להיות בשבת או שבא הפסח בטומאה או שהיו הפסחים מרובים – אין מביאין עמו חגיגה, ואין מקריבין אלא הפסחים בלבד. חגיגת ארבעה עשר רשות ואינה חובה.

באותן שנים בהן לא היו מקריבים קרבן חגיגה, מי שהיה רוצה לקיים מצווה מן המובחר היה אוכל בתחילת הסעודה כמות גדולה יותר מקרבן הפסח כדי לשובע ממנו, בסוף הסעודה היה אוכל עוד כמות קטנה כדי לשמר את טעם הקרבן בפה. המאירי כתב בדומה לרמב"ם. לדבריו, לאחר אכילת מצה ומרור בתחילת הסעודה יש לאכול כזית מקרבן החגיגה ואחריו כזית מקרבן הפסח. בסעודה חוזרים לאכול מבשר החגיגה (בשלב זה מצניעים את בשר הפסח), ולבסוף משלימים את הסעודה בבשר הפסח כדי שתהא אכילתו על השובע.²⁰ בעוד שלפי הרמב"ם אכילת השובע מקרבן הפסח היא בתחילת הסעודה, לפי המאירי אכילת השובע היא בסוף הסעודה לאחר שבמשך הסעודה אכלו גם מאכלים אחרים בנוסף לקרבן החגיגה.

3. גומר עליו את ההלל

כאמור, על קרבן הפסח יש לומר הלל: "פסח הראשון... טעון הלל באכילתו" (משנה בפסחים ט, ג). כך גם פסק הרמב"ם (הל' קרבן פסח י, טו):

מה בין פסח ראשון לפסח שני, הראשון... וטעון הלל באכילתו.

במקום נוסף (הל' קרבן פסח ח, טו), ציין זאת הרמב"ם:

וכבר ביארנו בהלכות חמץ ומצה שהוא טעון הלל בשעת אכילתו.

הרמב"ם התכוון לדברים הללו (הלכות חמץ ומצה ח, י):

ואחר כך נוטל ידיו ומברך ברכת המזון על כוס שלישי ושותהו, ואחר כך מוזג כוס רביעי וגומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר והיא יהללך ה' כל מעשיך וכו', ומברך בורא פרי הגפן ואינו טועם אחר כך כלום כל הלילה חוץ מן המים... ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה.

20. המאירי לפסחים קיד ע"א וקכ ע"ב ולמגילה כ ע"ב. ראה גם: אורחות חיים לילי פסח ס' כח; כלבו ס' נ; אבודרהם סדר הגדה. יש לציין שדברי המאירי הללו לא תואמים את פירושו בפסחים סט ע"ב.

הרמב"ם לא כתב בצורה ברורה בהלכה זו שההלל נאמר על קרבן פסח. אבל על פי דבריו בהלכות קרבן פסח מתבארת כוונתו. במשנה נאמר: "רביעי גומר עליו את ההלל" (משנה פסחים י, ז), והרמב"ם פירש ש"עליו" הכוונה לקרבן הפסח.²¹ בגמרא (פסחים פה ע"ב-פו ע"א) מסופר שהיו עולים על הגגות ואומרים הלל לאחר שגמרו לאכול את הקרבן, ולזאת התכוון הרמב"ם בדבריו כאן: "ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה".²² לאחר שאכלו בסוף הסעודה שוב מהקרבן על מנת לשמר את טעם המצווה, אזי אומרים עליו את ההלל. אמירת ההלל לא חייבת להיות באותו המקום ואף לא באותו הזמן שבו אוכלים את הקרבן. "אכילתן היא המצוה" העיקרית והמרכזית בלילה הזה, ועל כך אומרים הלל.²³ על פי דברים אילו מיושבת גם השגת הראב"ד על הרמב"ם:

ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה.
אמר אברהם: אין הדעת מקבלת כן לפי שאין כאן שם לארבעה כוסות
אם אינן במקום אחד.

תשובת הלחם משנה להשגת הראב"ד היא שלאחר שסיימו לשתות ארבע כוסות במקום שאכלו, אזי ניתן לגמור את ההלל עם חבורה אחרת. אך יתכן שבין הרמב"ם והראב"ד קיימת מחלוקת עקרונית, מה כוונת המשנה: "כוס רביעי גומר עליו את ההלל". על הכוס או על הקרבן? הראב"ד פירש שההלל הוא על הכוס הרביעית, ולכן ברור לו שחייבים לומר את ההלל במקום שבו שתו את הכוסות הקודמים כדי שיראה שאדם שתה ארבע כוסות. אך הרמב"ם הסביר ש"גומר עליו את ההלל" הכוונה היא לקרבן, המצווה העיקרית של הלילה הזה, וניתן לומר אותו בכל מקום, אע"פ שאינו מקום הסעודה.

ד. קרבן הפסח לפני הסעודה, וכזית לאחר הסעודה על השובע

דברים דומים לרמב"ם כתב המהר"ם חלוואה, אך שונים. במשנה שפתחה את סדר ליל הסדר נאמר (משנה פסחים י, ג):

21. כך הסבירו התוספות ר"ד פסחים קטז ע"ב: "שהיו גומרין אותו אחר אכילת הפסח כדתנן בפירקן דלעיל הראשון טעון הלל באכילתו ואנו גומרין אותו אחר סעודתו בכוס רביעי כמו שהיו עושין הן אחר אכילת הפסח".

22. לדברי הרב זרחיה הלוי (בעל המאור, פסחים דף כו ע"ב בדפי הרי"ף) אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, כדי שלא ישכחו לומר הלל, מאחר שהיו אוכלים את הקרבן בתוך החומה והמקום היה צר, והיה עליהם לעלות לגג לומר את ההלל. אם היו יכולים לאכול אפיקומן לאחר אכילת הקרבן, היה חשש שישכחו לומר הלל.

23. על פי דברי המגיד משנה על הרמב"ם שם.

הביאו לפניו מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין, אף על פי שאין חרוסת מצוה. רבי אליעזר בר צדוק אומר: מצוה. ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח.

לדברי המהר"ם חלוואה (פסחים קכ ע"א), היו מביאים על מנת לאכול ממנו:

מסתברא, דאף בזמן שבית המקדש קיים היו עושין כל סדר הפסח אכילת מצה ומרור פסח קודם סעודה וכסדרא דרישא דמתניתין. והיו מניחין מן הפסח כזית לכל אחד ואחד לאחר סעודה כדי שיהיה נאכל לאחר השובע.²⁴

לדבריו, כשהביאו בתחילת הסדר את "גופו של פסח", היו אוכלים אותו יחד עם מצה ומרור לפני הסעודה, ולמצב הזה התכוונה המשנה אחר כך: "בירך ברכת הפסח פטר את של זבח" (משנה פסחים ז, ט). היו אוכלים את הסעודה, ובסוף הסעודה היו אוכלים כזית מקרבן הפסח אכילת שובע לאחר אכילת קרבן החגיגה. ועל כך אמרה המשנה ש"אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". את הברכות שהיו מברכים ציינה המשנה בסוף הפרק, שלא במקום בו אכלו את הקרבן, מאחר וענייני הברכות אינן קשורים באופן מהותי לסדר האכילה, והובאו כאן כבדרך אגב.²⁵ הוא העלה אפשרות נוספת:

ואפשר דמתניתין דהביאו לפניו באוכלין מועטין הוא, דאין שם חגיגה אלא פסח לבד. אבל כל שיש שם חגיגה הפסח כולו נאכל באחרונה ומצה אחרונה לבד היא זכר לפסח, אבל ראשונה חובה בפני עצמה היא משום בערב תאכלו מצות.

דברי המהר"ם חלוואה הם הצעה להתנהלות הסדר בזמן המקדש: "מסתברא", "ואפשר". אין הוא טוען בוודאות שכך אכן היו עושים, ואין הוכחה כלל מהמשנה ומהגמרא שהיו מבחינים בעניין זה בין שנים בהם הקריבו קרבן חגיגה ובין שנים שלא הקריבו קרבן חגיגה.

ה. זמנים שונים לאכילת קרבן פסח

בפנינו מספר הצעות בדברי ראשונים שנסמכים על האמור במשנה בתוספתא ובתלמודים על השלב בו היו אוכלים את קרבן הפסח במהלך ליל הסדר. העובדה שישנן

24. מהר"ם חלוואה, חידושים למסכת פסחים קכ ע"א.

25. הרב מנשה קליין (שו"ת משנה הלכות חלק ז סימן סט) הציע יותר מזה: "מיד כשנכנסין מביהמ"ד היו אוכלין הפסח ואח"כ היו גומרים עליו את ההלל ואומרים ההגדה ומוסיפין כל מיני ספורים כדין כל המרבה הרי זה משובח".

הצעות שונות אולי מלמדת על כך שלא היה סדר קבוע, וכל חבורה החליטה בעצמה באיזה סדר היא מקיימת את מצוות האכילה וההגדה של הלילה הזה. יש אמנם כמה עקרונות שחייבים לשמור באשר למסגרת הזמן, שלא לאכול לפני שחשכה, ולסיים עד חצות או עד הבוקר, כמו גם אכילת שובע, וכל הפרטים ההלכתיים הקשורים לצליית הקרבן, התמנות החבורה ועוד, אבל הסדר הפנימי של אכילת הקרבן הפסח לא היה מחייב וכל חבורה נהגה כרצונה, ועל פי האפשרויות שהיו בידה.

מה משמעות הדבר? מדוע אין זמן אחיד וסדר אחיד לכל? הרמב"ם (הקדמה למשנה סדר קדשים) הגדיר את קרבן פסח: "קרבן יחיד כעין קרבן צבור". קרבן פסח הוא קרבן הקבוע לו זמן, והתאריך המרכזי בו הציבור, כלל ישראל, מקריב קרבן פסח הוא ב"ד בניסן, ומאידך יש מקום למימד האישי של כל אחד במסגרת החבורה בה הוא נמנה על הקרבן. היחיד או היחידים שבחבורה מוצאים את מקומם ע"פ הבנתם והאפשרויות שבפניהם באשר לשלב או הזמן בו הם יאכלו את הקרבן במהלך לילה מיוחד זה. "קרבן היחיד של כל אחד נחשב כקרבן ציבור, זהו הענין המתגלה בפסח" (הרא"ה קוק, עולת ראייה, א עמ' קעח). קרבן הפסח הוא ביטוי להתגבשות הציבוריות הישראלית, בה מעמדו של כל פרט מתעצם ונחשב כציבור. בתוך הציבוריות הזו, יש לכל פרט מקום להביע את מעמדו ותרומתו לכלל ע"פ הזמן והשלב המתאים לו.